

Derleme • Review Article

Hicrî VIII. Yüzyıla Kadar Yapılan İ'rabu'l-Kur'ân Çalışmaları ve Es-Semîn El-Halebî'nin Ed-Durru'l-Masûn'u*

The Studies of I'Râbu'l-Qur'ân until Hijri the 8th Century and Ed-Durru'l-Masûn of As-Samîn Al-Halabî

Mehmet Nafi Arslan^{a,**}

^a Dr. Öğr. Üyesi, Siirt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, 56100, Siirt/Türkiye.
ORCID: 0000-0003-4507-9499

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 10 Mayıs 2017
Düzeltilme tarihi: 12 Temmuz 2017
Kabul tarihi: 19 Eylül 2017

Anahtar Kelimeler:

İ'rabu'l-Kur'ân
es-Semîn el-Halebî
ed-Durru'l-Masûn

ÖZ

Kur'ân ile ilgili filolojik izahlar henüz Hz. Peygamber (s.a.v) ve sahabe döneminde yapılmaya başlanmıştır. Sonraki dönemlerde Kur'ân'ı tamamen filolojik açıdan tefsir eden eserler telif edilmiştir. Bu eserlerden bazıları, ayetleri tek tek sarf ve nahiv ilmine göre açıklayan ve İ'rabu'l-Kur'ân olarak bilinen eserlerdir. Hicrî VIII. asır âlimlerinden es-Semîn el-Halebî (ö. 756/1355)'nin *ed-Durru'l-masûn fi 'ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn* adlı eseri de bu tarz eserlerin en hacimli örneklerinden biridir. Bu çalışmada başlangıçtan *ed-Durru'l-masûn*'un telif edildiği asra kadar yapılan İ'rabu'l-Kur'ân çalışmaları ele alındıktan sonra söz konusu eserin ayrıntılı incelenmesi yapılmıştır.

ARTICLE INFO

Article history:

Received 10 May 2017
Received in revised form 12 July 2017
Accepted 19 September 2017

Keywords:

I'râbu'l-Qur'an
as-Samîn al-Halabî
ad-Durru'l-masûn

ABSTRACT

Philological explanations about Qur'an started to be done in the time of Prophet and sahabah. The works which explained Qu'ran completely in terms of physiology were written in later periods. Some of these works have explained the verses of Qu'ran one by one in terms of syntax and morphology which is named as I'râbu'l-Qur'an. The work of as-Samîn al-Halabî named *ad-Durru'l-masûn fi 'ulûmi'l-kitâbi'l-maknûn* is one of the most voluminous examples of such works. In this study I'râbu'l-Qur'an studies were discussed from the beginning to the time when *ed-Durru'l-masûn* was copyrighted. Finally, a detailed examination of *ad-Durru'l-masûn* was made.

1. Giriş

Arapça'da 'a-r-b (عرب) kökünden türeyen i'râb kelimesi, sözlükte; "bir şeyin aslını ve hakikatini ortaya çıkartmak, açıklamak, açık bir şekilde ifade etmek" gibi anlamlara gelir (İbn Manzûr, 1414: I, 588-589). Terim olarak i'râb; "Arap dilinin söz dizimini (nahiv / sentaks) incelemek, cümlelerin öğelerini ve tamamlayıcı unsurlarını bilmek" demektir (Rufeyde, 1990: I, 140-141; Birışık, 2000:XXII, 376; Aydın, 2011: 51). İ'rabu'l-Kur'ân terimi de "ayetlerin cümle ve

terkip yapısı açısından incelenmesini" ifade eder (Birışık, 2000, XXII, 376).

2. İ'rabu'l-Kur'ân'a Dair Eserler

Hicrî ikinci yüzyılın ortalarından itibaren nahiv ilmiyle ilgili çalışmalar ortaya çıkmış, hicrî ikinci yüzyılın sonlarıyla üçüncü yüzyılın başlarından itibaren de İ'rabu'l-Kur'ân'a dair çalışmalar başlamıştır. Adı doğrudan İ'rabu'l-Kur'ân olan ilk çalışma Kutrub'a (ö. 206/821) aittir (İbnü'n-Nedîm, 1997: 76; Bulut, 2001: 402; Birışık, 2000, XXII, 376). Ancak

* Bu çalışma, 2016 yılında Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından kabul edilen "es-Semîn el-Halebî'nin ed-Durru'l-masûn Adlı Eserinde Merfûât ile İlgili Tartışmalar" adlı Doktora tezinden oluşturulmuştur.

** Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: m.nafiarslan@hotmail.com

bu eser ve İbn Habîb es-Sülemî (ö.238/852) (ez-Zübeydî, tsz: 260; İbnü'l-Kıftî, 1424: II, 206), Ebû Hâtîm es-Sicistânî (ö. 255/869) (İbnü'l-Kıftî, 1424, II, 62), İbn Kuteybe (ö. 276/889) (İbnü'l-Kıftî, 1424, II, 146) ve el-Muberrid'e (ö. 285/898) (İbnü'n-Nedîm, 1997: 83; İbnü'l-Kıftî, 1424, II, 62) ait olup türünün ilk örnekleri sayılan i'rabu'l-Kur'an'lar günümüze ulaşmamıştır (Birişik, 2000: XXII, 377).

Hicrî dördüncü yüzyılda İ'râbu'l-Kur'an'a dair çalışmalar hız kazanmış, Kur'an'ın i'râbını konu alan pek çok eser telif edilmiş ve türün günümüze ulaşan ilk örnekleri bu yüzyılda yazılmıştır. Bunların başında ez-Zeccâc'ın (ö. 311/923) Me'âni'l-Kur'an ve i'râbuh adlı eseri gelir (Birişik, 2000: XXII, 377). ez-Zeccâc eserin mukaddimesinde mana-i'râb ilişkisi üzerinde durmuş, anlam vermede ve yorum yapmada i'râbın esas olması gerektiğini vurgulamıştır. Müellif eserinde Kur'an'da geçen kelimeleri lügat ve i'râb açısından tahlil etmiş, bunu yaparken etimoloji bakımından ilgili bulunduğu diğer kelimeleri de zikretmiş, lehçe ve kıraat farklılıklarına da temas etmiştir (İşler, 2013, XLIV, 173).

en-Nehâs'ın (ö. 338/950) İ'râbu'l-Kur'an adlı çalışması ise, ismi doğrudan İ'râbu'l-Kur'an olan eserlerin günümüze ulaşan ilk örneğidir. Müellif bu eserini Me'âni'l-Kur'an adlı eserinden ayrı olarak kaleme almıştır. Dolayısıyla bu eser, iki ilmin fiili olarak ayrılmasının başlangıç noktası kabul edilmektedir (Ülgen, 2015: 138). Eserde ayetlerin kelime ve cümle yapısı açıklanmakta, kıraat farklılıkları üzerinde durulmakta, nüzûl sebepleri, nâsîh ve mensuh gibi konular da ele alınmaktadır (Eroğlu, 2006: XXXII, 543).

Hicrî dördüncü yüzyılda yapılan bir diğer İ'râbu'l-Kur'an çalışması İbn Haleveyh'e (ö. 370/980) ait İ'râbu selâsine sûre mine'l-Kur'âni'l-Kerîm adlı eserdir (İbnü'n-Nedîm; 1417: 54; İbnü'l-Kıftî, 1424, I, 360). Eser Târik sûresiyle başladığı için kaynaklarda et-Târikiyyât, et-Târikiyye ve İ'râbü âyât mine'l-Kur'an adlarıyla da anılmakta ve yoğun bir şekilde etimolojik açıklamalar içermektedir (Tural, 1999: XX, 15). Fatîha sûresiyle birlikte Târik ile Nâs sûreleri arasında yer alan yirmi dokuz sûreyi i'râb eden müellif eserde yer yer nüzûl sebeplerini de ele almaktadır. O, ele aldığı ayetlerle ilgili tefsir, kıraat, i'râb ve ondan çıkarılan fikhî hüküm ile ilgili görüşlere yer verdikten sonra kendisine ait tercih ve yorumu zikretmektedir (Atalay, 2002: 56; Ülgen, 2015:153).

Söz konusu yüzyılda İ'râbu'l-Kur'an'a dair kaleme alınan diğer çalışmaları ve müelliflerini şu şekilde listelemek mümkündür:

- (i) el-Kitâbu'l-Ferîd fi i'râbi'l-Kur'âni'l-Mecîd; Ebu'l-Hasen Ali b. Süleymân b. el-Fazl el-Ahfeş el-Asgar (ö. 316/928 [?]) Kaynaklarda ismine rastlamadığımız bu eser, Süleymaniye Kütüphanesi, Lâleli, nu. 79 ve Râgîb Paşa Kütüphanesi, nu. 26/29 ile kayıtlıdır (Birişik, 2000: XXII: 377).
- (ii) Riyâzetu'l-elsine fi i'râbi'l-Kur'an ve me'ânîhi; Ebû Bekr Muhammed b. Abdullâh b. Muhammed b. Eşte el-İsfahânî (ö. 360/971) (Altıkulaç, 1999: XIX, 477).
- (iii) İ'râbu'l-Kur'an; Ebû Ali Hasen b. Ahmed b. Abdulgaffâr el-Fârisî (ö. 377/987) (Birişik, 2000: 377).
- (iv) Ğarîbu i'râbi'l-Kur'an; Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî (ö. 395/1004) (el-Hamevî, 1993: 27; Suyûtî, 1396: 27).

İ'râbu'l-Kur'an çalışmaları hicrî V. yüzyılda da yapılmaya devam edilmiştir. Bu yüzyılda telif edilen önemli eserlerden biri Mekkî b. Ebî Tâlib (ö. 437/1045) tarafından kaleme alınan Müşkilü i'râbi'l-Kur'an adlı eserdir (el-Enbârî, 1985:254). Bu eser pek çok filoloji âliminin görüşlerine yer vermesiyle öne çıkmıştır. Eser ayrıca İbn 'Atiyye el-Endelüsî (ö. 541/1147), İbnü's-Şecerî (ö. 542/1148), Kemâleddin el-Enbârî (ö. 577/1181), el-'Ukberî (ö. 616/1219), İzzüddin b. Abdisselâm (ö. 660/1262), İbn Usfûr el-İşbîlî (ö. 669/1270), Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (ö. 671/1273), Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344) gibi âlimlerin dil ve tefsire dair eserlerinin belli başlı kaynaklarından biri olmuştur (Altıkulaç, 2003: XXVIII, 576; Ülgen, 2015: 138).

Yine bu yüzyılda İsmâil b. Halef es-Sarakustî (ö. 455/1063) dokuz cilt olduğu belirtilen İ'râbu'l-Kur'âni'l-müstahrec min Kitâbi'l-Burhân adlı eseri kaleme almıştır (es-Sâfedî, 2002: I, 313). O bu eserinde hocası Ali b. İbrâhim el-Havfî'nin el-Burhân fi tefsîri'l-Kur'an adlı kitabını ihtisar etmiştir (Maşalı, 2009: XXVI, 115). Anılan yüzyılda bu alanda kaleme alınan diğer çalışmaları şu şekilde sıralayabiliriz:

- (i) Müşkilü İ'râbi'l-Kur'an; Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Fûrek (ö. 406/1015) (el-İşbîlî, 1998: 61).
- (ii) İ'râbu'l-Kur'an; Alî b. Talha b. Kirdân en-Nahvî (ö. 424/1032) (el-Hamevî, 1993: IV, 1775).
- (iii) el-Beyân fi İ'râbi'l-Kur'an; Ahmed b. Muhammed b. Abdullâh el-Meâfirî (ö. 429/1037) (Birişik, 200: XXII, 377).
- (iv) İ'râbu'l-Kur'an; Ebu'l-Hasan Ali b. İbrâhim el-Havfî (ö. 430/1039) (Suyûtî, 1396: 83; Birişik, 200: XXII, 377).
- (v) İ'râbu'l-Kur'an; Ebû Tahir İsmâil b. Halef es-Sıkkî (ö. 455/1063) (Hamevî, 1993: II, 662; Sâfedî, 2000: IX, 71).

Hicrî VI. yüzyıla bakıldığında Kemâleddin el-Enbârî'nin (ö. 577/1181) el-Beyân fi ğarîbi i'râbi'l-Kur'an adlı eserinin bu alandaki eserler arasında başta geldiği görülmektedir. Eserde kelimelerin birçok i'râb vechi-yönü açıklanmakta, genellikle nahiv ile ilgili açıklamalarda bulunmakla yetinilmekte ancak az da olsa nahiv ilminin dışında kalan konularla ilgili de açıklamalarda bulunmaktadır. İ'râbı kolayca bilinebilen kelimeler yerine i'râbı kapalı olup üzerinde çokça fikir yürütülen kelimelerin i'râbı üzerinde durulmaktadır (el-Enbârî, 1980, I, 19; Ülgen, 2015: 140). Hicrî VI. yüzyılda İ'râbu'l-Kur'an ile ilgili tespit edilen diğer çalışmalar ise şunlardır.

- (i) İ'râbu'l-Kur'an; Ebû Zekeriyya İbnü'l-Hatîb et-Tebrîzî (ö. 502/1109) (el-Hamevî, 1993: VI, 2823).
- (ii) Nuketü'l-i'râb fi ğarîbi i'râbi'l-Kur'an; Ebu'l-Kasım Mahmûd b. 'Umer b. Muhammed ez-Zemahşerî (ö. 538/1144) (el-Hamevî, 1993: VI, 2691).
- (iii) İ'râbu Fâtihati'l-kitâb; 'Umer b. 'Usman el-Cenzî (ö. 550/1155-1156), Kaynaklarda ismine rastlamadığımız bu eser, Süleymaniye Kütüphanesi, Lâleli, 3432/1 numara ile kayıtlıdır (Birişik, 2000, XXII, 378).
- (iv) İsti'âbü'l-beyân fi ma'rifeti müşkili i'râbi'l-Kur'an; Muhammed b. Ebu'l-'Afîye (ö. ?) İbn Hayr, 1998: 60).

Hicrî VII. yüzyılda İ'râbu'l-Kur'ân alanında kaleme alınmış eserlerin en meşhuru, Kur'ân, hadis metinleri ve şiirler üzerinde yaptığı i'râblar sebebiyle kendisine "sâhibü'l-i-râb" lakabı verilen el-'Ukberî'nin (ö. 616/1219) et-Tibyân fi i'râbi'l-Kur'ân adlı eseridir. Bu eser kısaca İ'rabu'l-Kur'ân olarak anıldığı gibi İmlâ'ü mâ menne bihi'r-rahmân min vücûhi'l-i-râb ve'l-kırâ'ât fi cemî'i'l-Kur'ân olarak da anılmaktadır (Bakırcı, 2012: XLII, 66; Ergin, 2002: 80-81). Eserde sadece kelimelerin i'râbları yapmakla yetinilmemiş, i'râbın gerektirdiği nahiv konuları da izah edilmiştir. Bazı kelimelerin iştikakına da değinilerek etimolojik açıklamalar yapılmıştır. Eserde bazı ayetlerin farklı kıraatlerine de değinilmiş ve bu kıraatlerin i'râbları yapılmıştır (Ergin, 2002: 81).

Müntecebüddin el-Hemedânî (ö. 643/1245)'nin el-Ferîd fi i'râbi'l-Kur'âni'l-mecîd'i de aynı yüzyılda telif edilmiş İ'râbu'l-Kur'ân ile ilgili önemli bir eserdir. Hemedânî, elimizdeki baskısı altı cilt olan eserin mukaddimesinde İ'râbu'l-Kur'ân'a dair yazılan eserlerin kimisinin lüzumlu bilgileri bile atlayacak kadar kısa, kimilerinin ise lüzumsuz bilgilere aşırı derecede girecek kadar teferruatlı olduğunu, kendisinin ise bu iki tür arasında bir orta yol tutarak eserini kaleme aldığı ifade etmektedir (Hemedânî, 2006: I, 47). Eserin muhakkiki el-Füteyyih de el-Ferîd'in ne uzun ne de kısa olduğunu, aksine ikisinin ortası olduğunu, özlü lafızlar, açık ve dakik ibarelerle hem uzun hem de kısa i'rabu'l-Kur'ân'ların muhtevasını verdiğini ifade etmektedir (Hemedânî, 2006: I, 5).

Hicrî VIII. yüzyıla gelindiğinde ise, İ'râbu'l-Kur'ân alanında kaleme alınan eserlerin başında İbrâhim es-Sefâkûsî (ö. 742/1342)'nin el-Mücîd fi i'râbi'l-Kur'âni'l-mecîd'i ile es-Semîn el-Halebî'nin araştırma konusu yaptığımız ed-Durru'l-masûn fi 'ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn adlı eseri gelmektedir. es-Sefâkûsî'nin el-Mücîd fi i'râbi'l-Kur'âni'l-mecîd isimli eseri, Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin el-Bahrü'l-muhîl adlı çalışmasına dayanmaktadır. Müellif bu eserini el-Bahrü'l-muhîl'de i'rabu'l-Kur'ân'la ilgili bilgileri tefsire dair bilgilerden ayıklayarak onları bir araya getirmek suretiyle telif etmiştir. es-Sefâkûsî, eserinde başka kaynaklardan özellikle el-'Ukberî ile Mekki b. Ebî Tâlib gibi âlimlerden istifade ile İ'râbu'l-Kur'ân çalışmalarına zenginlik katmıştır. Onun yer verdiği nakillerden sonra yaptığı açıklamalar ile eserini genişlettiği, kıraat meselelerini ele aldığı, zikrettiği çeşitli görüşleri sahiplerine nispet ettiği ve Kur'ân'ın bütününe i'râbıyla ilgili önemli bir eser ortaya koyduğu ifade edilmiştir (Altıkulaç, 2009: XXXVI, 288).

3. ed-Durru'l-Masûn fi 'Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn

3.1. Yazılış Gayesi

Eserin müellifi es-Semîn el-Halebî, Yüce Allah'ın, Tevrat'ı okuyan ancak onu anlamayan Yahudileri zem ettiğini; selef-i salihînin de Kur'ân'ı anlamadan okuyanları zem ettiklerini ifade eder. Ona göre, akıllı ve zeki bir kimse bu kötü duruma düşmemeli ve Kur'ân ilimlerine muttali olmalıdır. Yine ona göre Kur'ân'ın tecvitli olarak okunmasından sonra öğrenilmesi gereken Kur'ân ilimleri şu beş tanesidir: Nahiv, sarf, lügat, me'ânî ve beyân ilimleridir (el-Halebî, 2011: I, 3-4).

el-Halebî'ye göre yukarıda zikredilen beş ilim birbirleriyle kuvvetli bir biçimde ilişkilidir. Bunlardan sadece biri dahi

eksik kalırsa kişinin diğerlerinden tam olarak istifade etmesi mümkün değildir. Örneğin bir lafzın fail, meful ya da mübteda olduğunu bilen ancak aynı lafzın sarf açısından tahlilini, iştikakını ve belâgatını bilmeyenler bir fayda elde edemezler. Bir lafzın belâgat yönünü bilip geri kalan yönlerini bilmemek de böyledir (el-Halebî, 2011: I, 4).

Müellifimiz, Kur'ân'dan tam olarak istifade edebilmek için ayetlerin bu beş ilim açısından açıklanması gerektiğine inanır. İşte bu inanç onu ed-Durru'l-masûn adındaki eserini telif etmeye sevk eder. Kendisi bunu şu cümlelerle ifade eder:

"Bunu kesin olarak anlayıp insanların bu beş ilim hakkında söylediklerine muttali olunca şunu gördüm: Bazıları nahiv açısından uyarıda bulunmaya gerek olmayan, anlaşılması kolay olan şeyleri zikrediyorlar. Halbuki kapalı olan yönlere dikkat çekmek gerekir. Bazıları da problemleri kısa lafızlarla açıklayıp bununla yetiniyorlar. Bu nedenle söz konusu beş ilmi, her birini geniş bir şekilde ele almak suretiyle bir araya getirmeyi diledim." (el-Halebî, 2011: I, 4).

Sözlerinden açık bir şekilde anlaşıldığı gibi el-Halebî, Kur'ân ayetlerinin tam olarak anlaşılması için onların nahiv, sarf, lügat, me'ânî ve beyân ilimleri açısından bilinmesi gerektiğine inanmaktadır. Bu nedenle Kur'ân lafızlarını bu beş ilim açısından okuyucuya öğretmeyi hedefleyen ed-Durru'l-masûn'u kaleme almıştır.

3.2. Muhtevası

Bölgesel kalkınma politikalarında bölgeler arası ve bölge ed-Durru'l-masûn'u i'râbu'l-Kur'ân'a dair yazılan eserler bölümünde değerlendiren Kâtib Çelebî (ö. 1067/1657), onu bu alanda yazılmış eserlerin en önemlisi olarak takdim eder. Sebebini de ed-Durru'l-masûn'un okuyucusuna nahiv, sarf, lügat, me'ânî ve beyan gibi beş ilmi birden sunmasına bağlar (Kâtib Çelebi, I, 81).

es-Suyûtî (ö. 911/1005) de eserin filolojik konularda oldukça ayrıntılı bilgiler vermesine dikkat çekerek onun önemini vurgular (es-Suyûtî, 1974: II, 309). Eserin söz konusu bu tafsilatı, el-Halebî'nin, ayetleri filolojik açıdan tahlil ederken çok farklı görüşleri bir araya getirmesinden kaynaklanır. Müellif, bir mesele hakkında yer verdiği çok çeşitli görüşlerin delillerini de tek tek tahlil ederek ve kendi tercih ettiği görüşü de delilleriyle birlikte ifade ederek filoloji sahasında son derece kapsamlı bir eser bırakmıştır (el-Halebî, 2011: I, 32).

ed-Durru'l-masûn'un ihtiva ettiği beş ilim ve diğer unsurlarını tek tek maddeler halinde izah etmek, muhtevasının daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

3.2.1. Nahiv İlmi

ed-Durru'l-masûn'un ihtiva ettiği ilimler arasında en detaylı açıklamalar, nahiv ilmine dair olanlardır. Nahiv konuları ile ilgili yer verilen açıklamalar bir araya getirilse hiçbir nahiv konusunun eksik kalmayacağı ve çok hacimli bir nahiv kitabının ortaya çıkacağı kanaatindeyiz.

Müellif, ayetleri i'râb ederken i'râb icabı mevzu bahis olan nahiv konularının üzerinde durur, nahivle ilgili kaideleri zikredip örnekler vererek konuyu açıklar, farklı görüşlere yer verip her görüşün delillerini tek tek zikreder. Bazen bir konuyu daha önemli görür ya da bir konunun umumi

faidasının çok olduğunu zikreder ki, böyle konular üzerinde daha fazla durur ve sayfalarca açıklama yapar. Bir örnek verelim:

el-Halebî, el-Bakara Sûresi'nin وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَىٰ وَاسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ "Hani meleklere, "Adem için saygı ile eğilin" demiştik de İblis hariç bütün melekler hemen saygı ile eğilmişler, İblis (bundan) kaçınmış, büyüklük taslamış ve kâfirlerden olmuştu" (el-Bakara, 2/34). ayetini i'râb ederken إِلَّا kelimesinin istisnâ harfi; إِبْلِيسَ kelimesinin de istisna üzere mansûb olduğunu söyledikten sonra müstesna konusundan söz açar ve şu açıklamaları yapar:

"Bil ki, müstesnâ dört kısımdır. Birinci kısım nasbı vacip; ikinci kısım cerri vacip; üçüncü kısım cer ve nasbı caiz; dördüncü kısım ise, nasbı veya kendinden öncesine bedel olması caiz olandır. Ancak tercih edilen görüşe göre bedel olması daha uygundur.

Birinci kısım (nasbı vacip olan) Hicâzlılara göre müceb, mukaddem, mükerrer ve munkat'ı olan müstesnadır. el-Cermî (ö. 225/840) dışındaki âlimlere göre ise, لا يكون، ليس، لا يكون، ما عدا ve ما خلا kelimelerinden sonra vaki olan müstesnadır. Örnek: قام القومُ إلا زيدا، وما قام أحد إلا زيدا إلا عمراً، وقاموا إلا حمراً، قاموا لا يكون زيدا وليس زيدا وما عدا زيدا.

İkinci Kısım (cerri vacip olan): سوا، وغير سوي، سوى kelimesi ile yapılan müstesnadır.

Üçüncü Kısım (cer veya nasbı caiz olan): حاشا ve عدا، خلا ile yapılan müstesnadır.

Dördüncü Kısım (nasbı veya kendinden öncesine bedel yapılması caiz olan): Müceb olmayan müstesnadır. Örnek: ما فعلوه إلا قليلاً منهم "İçlerinden pek azı hariç, bunu yapmazlardı." (en-Nisâ, 4/66; el-Halebî, 2011: I, 274).

ed-Durru'l-masûn'da müellifin ayetleri tahlil ederken parantez açarak yaptığı bu şekilde nahiv konularıyla ilgili açıklamaları bir hayli çoktur (Diğer bazı örnekler için bkz. el-Halebî, 2011: I, 100, 121, 137, 180, 446; II, 382, 497, 516; IV, 534, 562, vd.).

Yukarıda yer verdiğimiz açıklamalardan da anlaşıldığı gibi o nahiv konularıyla ilgili bilgi vermekte, farklı görüşlere değinmekte, ayet, hadis ve şiirlere yer vererek anlatımı zenginleştirmektedir. Bu özelliğiyle eser, nahiv ilmi sahasında araştırma yapanların kayıtsız kalamayacakları kadar değerli olmaktadır.

3.2.2. Sarf İlmi

ed-Durru'l-masûn'da geniş bir şekilde yer alan bir diğer ilim, sarf ilmidir. el-Halebî eserinde sarf ilmi konuları ile ilgili geniş açıklamalar yapmış, ilgili konulardaki ihtilaflara yer vermiş ve bu ihtilaflar arasından tercih ettiği görüşü belirtmiştir. Dolayısıyla eser, nahiv ilmi açısından ne kadar önemli ise, sarf ilmi açısından da o kadar önemlidir. Onun sarf ilmi ile ilgili yaptığı açıklamalardan birine bakalım:

el-Halebî; ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ "Bu, kendisinde şüphe olmayan kitaptır. Allah'a karşı gelmekten sakınanlar için yol göstericidir" (el-Bakara, 2/2) ayetini i'râb ederken الْمُتَّقِينَ kelimesi için şu açıklamaları yapar:

" الْمُتَّقِينَ kelimesi, مُتَّقٍ kelimesinin çoğuludur. Aslı, مُتَّقٍ şeklinde iki yâ (ي) ile. Birinci yâ (ي) kelimenin lâmu'l-fi'li, ikincisi ise, cem' alametidir. Lâmu'l-fi'li olan birinci yâ

(ي) üzerinde kesra ağır geldiğinden hafzedilmiştir. İki harekesiz harf yan yana geldiği için de bunlardan birincisi hafzedilmiştir. اَتَّقَى يَتَّقَى kelimesi, اَتَّقَى fiilinden türemiş, اَتَّقَى'den مُتَّقٍ kalıbındadır. vav (و) ve yâ (ي) fiillerin başında geldiklerinde ve onlardan sonra ifti'âl bâbının tâ (ت)'sı geldiğinde, tâ (ت)'ya dönüşürler. اَتَّقَى kelimesinden اَتَّقَى gibi. Bu dönüşümün hemzede yapılması ise şazdır." (el-Halebî, 2011: I, 90).

Müellifimiz, yukarıdaki açıklamalardan sonra, sarf ile ilgili açıklamalarına devam ederek sözü ifti'âl bâbının fiillere kazandırdığı yeni anlamlara getirir ve bu konuda şu açıklamalarda bulunur:

"İfti'âl bâbının on iki anlamı vardır. 1-Edinmek. Örnek: اَتَّقَى. 2-Tesebbüb. Örnek: اَعْتَمَلٌ 3- Dönüşlülük. Örnek: اضطرَبَ 4- Tahayyür. Örnek: اِسْتَلَبَ 5- انتخاب- Hatf. Örnek: اَفْعَلٌ 6- استلَبَ bâbının dönüşlülüğünü sağlaması (مطاوعة اَفْعَلٌ) Örnek: اَنْصَفَ fiilinin dönüşlülüğünü olarak 7- فَعَلَ فَعْلًا fiilin dönüşlülüğünü sağlaması (فَعَلَ مطاوعة) Örnek: تَفَاعَلَ وَتَفَعَّلَ 10-9-8. اَعْتَمَلٌ fiilinin dönüşlülük kazandırması. Örnek: تَجَاوَرَ gibisi. 11- اعتصر ve اجتور و اقتسم anlamında استعصم ve تقسم Mücerredile aynı anlamda kullanılması. Örnek: قَرَّ anlamında 12- اقتدر - Mücerredine gerek bırakmaması. Örnek: " استلم الحجر "

Müellifimizin sarf ilmi ile ilgili konularda yer verdiği bu şekildeki açıklamalar çoğaltılabilir (el-Halebî, 2011; I, 59, 126, 159, II, 291; III, 139; V, 69, 278 vd.) Bu yönüyle eser, sarf ilmi ile ilgili araştırma yapanlar, özellikle de ayetlerde geçen kelimelerin aslı, vezni, iştikâkı gibi hususları öğrenmek isteyenlerin oldukça geniş bilgi elde edebileceği son derece önemli bir kaynaktır.

3.2.3. Belâğat İlmi

Müellifimiz, eserinin mukaddimesinde Kur'an'ı tam olarak anlayabilmek için, beyân ve bedî' ilimlerinin sarf, nahiv ve lügat ile birlikte öğrenilmesi gerektiğini ifade ederek belâğat ilminin önemine işaret eder ve ed-Durru'l-masûn'da ayetlerin belâğat özelliklerine değinir. Ayetlerin nahiv, sarf ve lügat yönleri hakkında bilgi verdikten sonra sözlerini ayetlerde geçen belâğat sanatlarını zikretmekle bitirip başka bir ayete geçer. Müellifin, رَبِّهِ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَاءِ وَالْبَنِينَ وَالْقَنَاطِيرِ الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِصَّةِ وَالْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ وَالْأَنْعَامِ وَالْحَرْثِ ذَلِكَ "Kadınlar, oğullar, yük yük altın ve gümüş, salma atlar, davarlar ve ekinler gibi nefsin şiddetle arzuladığı şeyler insana süslü gösterildi. Bunlar dünya hayatının geçimliğidir. Oysa asıl varılacak güzel yer ancak Allah'ın katındadır" (Âl-i 'İmrân, 3/14) ayetinde açıkladığı belâğat sanatlarına, olduğu gibi yer vermek, ed-Durru'l-masûn'un ilgili ilim açısından değerini göstermeye yetecektir, diye düşünüyoruz:

"Bu ayet-i kerimde fesâhat ve belâğatın birkaç türü bulunmaktadır. Onlardan biri, maksadın mücmel olarak ifade edilmesidir. Bir diğeri, mübalağa için shevât lafzının kendisinin kullanılmasıdır. Bir diğeri, en önemli şey ile söze başlanması. Zira öncelikle kadınları zikretti ki insan ile en çok münasebeti olan onlardır. Bir diğeri, (ayette zikredilen) şeylere olan sevginin şiddetini hissettiren bir lafzın kullanılması. Zira Yüce Allah رَبِّهِ buyurmuştur ki zînet tabiatıyla sevimlidir. Bir diğeri, fiilin meçhul sigada kullanılması. Çünkü amaç, bunun hasıl olduğunu bildirmektir. Bir diğeri, الْحُبِّ kelimesinin الشَّهَوَاتِ kelimesine izâfe edilmesidir. الشَّهَوَاتِ kelimesi, bir şeye olan meyil ve

yönelişi ifade eder. Bir diğeri, المقنطرة القناطير kelimelerinde görülen tecnistir. Bir diğeri, الذهب والفضة örneklerinde görüldüğü gibi, mutabık olan şeyleri bir araya getirmesidir. Bir diğeri, القناطير kelimesine المقنطرة sıfatının getirilmiş olmasıdır. Bu şekilde zaten çokluğa delalet eden القناطير kelimesinin bu özelliği daha da artırılmış olmaktadır. Bir diğeri, الأفراس demek yerine الخيل kelimesinin bir cinse delalet etmek üzere kullanılmış olmasıdır ki, bu lafız o cinsin güzelliğine delalet eder. البقر, الإبل, والغنم lafızlarını kullanmak yerine الأنعام ve buyurması da böyledir.” (el-Halebî, 2011: III, 61-62).

Müellifimizin belâgat ilmi ile ilgili konulardan söz ederken nahiv ve sarf ile ilgili olanların aksine ayrıntıya çok fazla girmedikleri görülmektedir. Dolayısıyla o, belâgat konuları ile ilgili tartışmalara yer vermeyip belâgat konularına kısaca işaretle bulunmuştur (el-Halebî, 2011: I, 367, 458, 469; II, 297, 654; III, 358; IV, 55, 343, 584 vd.).

3.2.4. Lügat İlmi

Kur’ân’ın tam olarak anlaşılması için ayetlerin hangi ilimler açısından bilinmesi gerektiğini mukaddimede sayan el-Halebî’nin bu bağlamda yer verdiği ilimlerden biri de lügat ilmidir. Dolayısıyla ed-Durru’l-masûn’da ayetlerde geçen kelimelerin anlamları üzerinde geniş bir şekilde durmakta, onların kökleri, iştikakları, zaman içerisinde geçirdikleri değişimleri ve kullanımları ile ilgili ayrıntılı açıklamalara yer vermektedir. Bu yönüyle eser, er-Râgıb el-İsfahânî’nin (ö. V/XI. yüzyılın ilk çeyreği) Müfredâtü’l-Kur’ân adlı eserine benzemekte ve zengin bir mu’cem niteliğine bürünmektedir (el-Halebî, 2011: I, 32).

‘Umdetu’l-huffâz fi tefsiri eşrefi’l-elfâz adında Kur’ân’ın anlamı bilinmeyen kelimelerini açıklayan kapsamlı bir eserinin olması, el-Halebî’nin lügat alanında yetkin bir âlim olduğunu göstermektedir. Söz konusu eserinin yanında ed-Durru’l-masûn’da da bu tür kelimelerin anlamları ve onlar hakkında yaptığı açıklamalar ile lügat konusunda yetkin biri olduğunu açığa çıkarmaktadır. Zira o, bazen başka âlimler tarafından daha önce anlamı verilen bir kelimenin başka anlamları olduğuna da değinir. Bir kelime hakkında daha önce yapılan açıklamaları nakleder ve hatalı bulduklarını eleştirir (el-Halebî, 2011: I, 52; III, 60). Görüşünü ispatlamak için şiirden ve Arap kelimelerinden istişhatta bulunur (el-Halebî, 2011: IV, 610). Örneğin müellifimiz; يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَامُ رَجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ “Ey iman edenler! (Aklı örten) içki (ve benzeri şeyler), kumar, dikili taşlar ve fal okları ancak, şeytan işi birer pisliktir. Onlardan kaçın ki kurtuluşa eresiniz” (el-Mâide, 5/90) ayetini i’râb ederken, رَجْسٌ kelimesi hakkında şu açıklamalara yer verir:

“رَجْسٌ kelimesine gelince, er-Râgıb bu kelime için şöyle demektedir: “رَجْسٌ pis, kirli olan demektir. رَجْسٌ رجل رَجْسٌ “pis bir adam” ve رَجْسٌ رجالٌ رَجْسٌ “pis adamlar” gibi.” er-Râgıb, şöyle devam etmektedir: “رَجْسٌ ve رَجَزٌ kelimeleri şiddetli ses anlamında da kullanılmaktadır. Bu bağlamda yüksek sesle böğüren deve için رَجْسٌ بَعِيرٌ denir. Aynı şekilde şimşegi fazla ses çıkaran bulut için رَجْسٌ رَجْسٌ denir.” ez-Zeccâc şöyle demektedir: “Bu kelime, kötü bir iş yaparak kirlenen herkes için kullanılan bir isimdir. Cim (ج) harfini kesra veya fetha yaparak رَجْسٌ ve رَجْسٌ şeklinde söylenebilir. Kabîh bir amel işleyen kişi için رَجْسٌ رَجْسٌ denir. Kelimenin aslı,

yüksek sesli şimşek anlamına gelen رَجْسٌ kelimesidir. Şairin şu beytinde olduğu gibi,

وَكُلُّ رَجْسٍ يَسُوقُ الرُّجْسَا مِنْ السُّيُولِ وَالسَّحَابِ الْمُرْسَا

İbn Dureyd, الرَجْسٌ ve الرُّجْسٌ kelimelerinin birbirinden farklı olduğunu söylemiştir. Ona göre الرَجْسٌ kelimesi şer; الرَجَزٌ kelimesi azab ve الرُّجْسٌ kelimesi pislik ve tiksindirici koku anlamına gelmektedir. İbn Dureyd, daha sonra şöyle demektedir: “رَجْسٌ kelimesi, iki şey için kullanılmaktadır.” Bu açıklamalardan şu sonuç çıkmaktadır: Bu kelime, pis ve kötü kokulu şey için kullanılan bir isimdir. Ya da o aslen bir masdardır.” (el-Halebî, 2011: IV, 412-413).

Görüldüğü gibi o bir kelime konusunda er-Râgıb, ez-Zeccâc (ö. 311/923) ve İbn Dureyd’in (ö. 321/933) görüşlerini bir araya getirmiş, kelimenin anlamını tespit amacıyla şiirle istişhatta bulunmuş ve bir sonuca vararak konuyu bitirmiştir. Eserde, lügat ile ilgili bu tür örnekler oldukça geniş yer kaplamaktadır (el-Halebî, 2011: I, 416; II, 130, 257, 404; III, 17 vd.).

Yukarıda zikredilen âlimler dışında el-Vâhidî (ö. 468/1076) (el-Halebî, 2011: III, 40), el-Asma’î (ö. 216/831) (el-Halebî, 2011: II, 403) ve el-Herevî (ö.370/980) (el-Halebî, 2011: III, 61) gibi âlimlerden de lügat konusunda nakillerde bulunan el-Halebî’nin eserinin, sarf, nahiv ve belâgat ilimlerinin yanında Kur’ân’ın garib olarak isimlendirilen ve anlamı bilinmeyen kelimeleri için de geniş açıklamalar ihtiva ettiği ve bu açıdan da son derece önemli bir kaynak olduğu görülmektedir.

3.2.5. Kıraatler

ed-Durru’l-masûn, kıraatler ve onların filolojik tahlilleri konusunda da önemli kaynaklar arasında yer alır. el-Halebî, mütevatir ve şâz bütün kıraatleri eserinde toplamış ve onları filolojik açıdan tahlil etmiştir. O, genellikle mütevatir yedi kıraati zikrettikten sonra diğer kıraatlere yer vermiştir (‘Ulyân, 2012: 64).

Müellifimiz kıraatleri Arap dili açısından temellendirmek için onları Kur’ân, hadis, sahabe ve tabiin sözü, müfessirlerin görüşleri, nahiv, şiir, Arap lehçeleri ve başka açılardan da destekler (Ulyân, 2012: 66).

Örnek-1:

el-Halebî; ذَلِكَ عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ; “İşte Allah gaybı da görünen âlemi de bilendir, mutlak güç sahibidir, çok merhametlidir” (es-Secde, 32/6) ayetini i’râb ederken, çoğunluğun ayette geçen الْعَزِيزُ ve عَالِمُ, الرَّحِيمُ kelimelerini merfû okuduğunu, Zeyd b. Ali’nin (ö. 122/740) ise, her üç kelimeyi mecrûr okuduğunu söyledikten sonra bu kıraatin i’râbının kapalı olmasına rağmen şunların söylenebileceğini belirtir:

“(Ayetin başındaki) ذَلِكَ kelimesi, (bir önceki ayette ifade edilen) Allah’ın yönettiği işlere işaret olup, يَعْزُجُ fiilinin fâilidir. Söz konusu üç kelime de إِلَيْهِ kelimesindeki zamirden bedeldir. Bu durumda, ثُمَّ يَعْزُجُ الْأَمْرُ الْمَدْبُورُ إِلَيْهِ عَالِمُ الْغَيْبِ gibi olur.

Zeyd b. Ali kıraatini yukarıdaki şekilde i’râb eden el-Halebî, Ebû Zeyd’in (ö.?) ayette geçen عَالِمُ kelimesini merfû; الْعَزِيزُ ve الرَّحِيمُ kelimeleri ise mecrûr okuduğunu belirttiğinden sonra bu kıraati de şöyle i’râb eder:

“Bu kıraate göre) الْعَزِيزِ ذَلِكْ عَلِيمٌ (Bu kıraate göre) العزيز ve الرحيم kelimeleri ise, إليه kelimesindeki zamirden bedeldir. Bu durumda, aralarındaki cümle de i‘tirâziyyedir.” (el-Halebî, 2011: IX, 80-81).

Örnek-2:

Müellifimiz; “Oluca gücü yetmeyenler ise bir yoksul doyumunu fidiye verir” (el-Bakara, 2/183) ayetini tahlil ederken, وَيَطِيقُونَهُ fiilinin ‘İkrime (ö. 107/725) tarafından yâ (ي)’nin fethası ve tâ (ط) ile yâ (ي)’nin teşdidiyle وَيَطِيقُونَهُ şeklinde okunduğunu belirtir. Aynı kıraatin Mücâhid (ö. 324/936)’den de rivayet edildiğini söyler. Ayrıca وَيَطِيقُونَهُ fiilinin aynı şekilde ancak fiilin meçhul formuyla da okunduğunu söyledikten sonra bazıların bu kıraate itiraz ettiklerini söyleyerek İbn ‘Atiyye’nin (ö. 541/1147) şöyle dediğini nakleder: “Bu lafızda ya (ي)’nin teşdidi zayıftır.” Müellifimiz söz konusu kıraatin ne batıl ne de zayıf olduğunu söyleyerek onu şu sözlerle açıklar:

“Bu kıraatin batıl olduğunu söylediler, çünkü onlara göre ayetteki fiil vav (و)’lıdır. Böyleyken yâ (ي) harfi nereden geldi? Bu kıraat ne batıl ne de zayıftır. Onun güzel bir açıklaması vardır ki o da şudur: Bu kıraat تَفْعَلٌ bâbindan değildir ki, söz ettikleri problem söz konusu olsun. Zira تَفْعَلٌ bâbindan olup aslı تَطِيقُ kelimesinden تَطِيقُ şeklindedir. Bu fiillerin de asılları تَخَيَّرَ ve تَدَيَّرَ kelimelerinden تَدَيَّرَ ve تَخَيَّرَ şeklindedir. Yâ (ي) ve vav (و) bir araya gelmiş, onlardan biri sâkin olarak öne geçmiş dolayısıyla vav (و) yâ (ي)’ya dönüşmüştür. Birinci yâ (ي) ikincisinde idğam edilmiştir. Aslı, يَطِيقُونَهُ şeklinde olup dönüşümden sonra idğam yapılmıştır. Onu يَطِيقُونَهُ şeklinde yâ (ي)’nin fethasıyla okuyan kişi binâ-i ma‘lum; damme ile okuyan ise binâ-i meçhul yapmıştır.” (el-Halebî, 2011: II, 272-273).

Müellifimizin yukarıdaki örneklere benzer şekilde kıraatlerle ilgili yer verdiği açıklamalara dair örnekleri çoğaltmak mümkündür. Eserinin farklı yerlerinde yirmiden fazla kıraate ve âlimlerin bu kıraatler hakkındaki değerlendirmelerine yer vermiştir (el-Halebî, 2011: I, 32).

3.3. Metodu

ed-Durru’l-masûn’u telif etmedeki gayesini eserin mukaddimesinde açıklayan el-Halebî, izlediği metodu da zikretmektedir. Müellifimiz metoduyla ilgili şu ifadeleri kullanmaktadır:

“İlim ehlienden birinin görüşünü, bu görüşün delillerini, ona yapılan itirazları ve verilen cevapları kitabın sınırlarını aşmaması durumunda zikrettim. Eğer ele aldığım mesele kitabın sınırlarını aşacak durumda ise, ayrıntılarını başka kitaplara havale ettim. Eserin ihtiva ettiği meseleleri tam olarak açıklığa kavuşturma konusunda hiçbir çabayı esirgemedim. Şâz ve mütevâtir kıraatleri ve âlimlerin onları açıklama sadedinde söyledikleri sözleri zikrettim. Önemsiz bir görüş de olsa, i‘râb konusunda zikredilmedik bir yorum bırakmadım. Bundaki maksadım, önemsiz olan görüşün zayıflığına dikkat çekmek ve böylece onu (herhangi bir yerde okuyan) kişinin onunla yanlışa düşmesine engel olmaktır. ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), İbn ‘Atiyye (ö. 541/1147) ve el-‘Ukberî (ö. 616/1219) ile yapılan tartışmaların çoğunu zikrettim. Onlara cevap verme imkanı bulunduğu onu da zikrettim. Müfessirlerin özellikle el-Mehdevî (ö. 440/1048 [?]), Mekkî (ö. 437/1045) ve en-

Nehhâs’ın (ö. 338/950) sözlerini arz ettim. Çünkü onlar belirlediğim hedefler açısından en uygun ve (bu konuda) en donanımlı olanlardır.” (el-Halebî, 2011: I, 5).

Müellifin sözlerinden onun ayetleri dil açısından özellikle de i‘râb (nahiv) açısından ele almayı, bunların dışında kalan konulara değinmemeyi metod olarak benimsediği anlaşılmaktadır. O, eserinin genelinde bu metoduna uymuş, ayetleri beş ilim açısından ele almış, bunun dışında tefsir ve fıkıhla ilgili konulara yok denecek kadar az değinmiştir. Kalam ile ilgili konulara ise, ez-Zemahşerî ve Ebû Ali el-Fârisî (ö. 377/987) gibi âlimlerin ayetleri kendi mezhepleri doğrultusunda i‘râb etmeleri üzerine nadiren işarette bulunmuştur.

O, ayetleri bir bütün olarak değil, ayetin bir kelimesini veya terkiibini قوله (Yüce Allah’ın şu sözü) ifadesiyle alır ve onları bu beş ilim açısından açıklar. Eserin ilk bölümlerinde ele aldığı ayetin tüm kelimelerini i‘râb eden el-Halebî, daha sonraları ayetlerin sadece önemli gördüğü, i‘râbını kapalı bulduğu kelimeleri tahlil etmekle yetinir. Örneğin, eserin başında yer alan; الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ “Onlar gaybe inanırlar, namazı dosdoğru kılarlar, kendilerine rızık olarak verdiğimizden de Allah yolunda harcarlar” (el-Bakara, 2/3) ayetinin tüm kelimelerini tek tek tahlil eden el-Halebî (el-Halebî, 2011: I, 222); sonlarda yer alan لَقَدْ صَرَبْنَا لِلنَّاسِ فِي هَذَا الْقُرْآنِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ وَلَنْ جَنَّتْهُمْ بَايَةَ لِيُؤْمِنُوا بِالَّذِينَ لَقَدْ صَرَبْنَا لِلنَّاسِ فِي هَذَا الْقُرْآنِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ وَلَنْ جَنَّتْهُمْ بَايَةَ لِيُؤْمِنُوا بِالَّذِينَ لَقَدْ صَرَبْنَا لِلنَّاسِ فِي هَذَا الْقُرْآنِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ “Andolsun, biz bu Kur’an’da insanlara her türlü misali verdik. Andolsun, eğer sen onlara bir ayet getirsen, inkâr edenler mutlaka, "Siz ancak asılsız şeyler uyduranlarız" derler” (er-Rûm, 30/58) ayetinde ise, sadece وَلَنْ جَنَّتْهُمْ cümlesinin tahlilini yapar (el-Halebî, 2011: IX, 57). Onun hiç tahlil etmediği ayetler de bulunmaktadır.

Müellifimizin beş ilim açısından ayetleri tahlil ederken sıralamasına baktığımızda onun, öncelikle ele aldığı kelimenin i‘râbını yaparak nahiv açısından açıklamaya başladığını görmekteyiz. O, daha sonra ele aldığı kelimenin sarf bilgilerine, kelimenin lügat anlamına, sonra da me‘ânî ve beyânla ilgili bilgilerine yer verdikten sonra bir başka kelimeye geçer. Bir ayetin açıklanması gereken bütün kelimelerini bu şekilde açıkladıktan sonra bir başka ayeti açıklamaya başlar ve eser boyunca bu şekilde devam eder.

Onun ayetleri açıklarken takip ettiği bu sıralamayı daha iyi ortaya koymak için bir örnek üzerinde durmak yararlı olacaktır. O, إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَّا بَعُوضَةٌ فَمَا فَوْقَهَا “Allah bir sivrisineği, ondan daha da ötesi bir varlığı örnek olarak vermektен çekinmez” (el-Bakara, 2/26) ayetini tahlil ederken لَا يَسْتَحْيِي kelimesini şu şekilde ele almaktadır (el-Halebî, 2011: I, 221-222; el-Hatîb, 2011: 31):

قوله تعالى: {إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا} «لا يَسْتَحْيِي» جملة في محل الرفع خبر ل «إِنَّ»، واستعمل هنا للإغناء عن الثلاثي المجرد...

والمشهور: استحيى يستحيى فهو مستحي ومستحي منه من غير حذف، وقد جاء استحيى يستحيى فهو مستحي مثل: استحيى يستحي، وقرأ به، وروى عن ابن كثير. واختلف في المحذوف فقيل: عين الكلمة فوزنه يستحيل...

والحياء لغة: تعبير وانكسار يعتري الإنسان من خوف ما يعاب به، واشتقاقه من الحياة، ومعناه على ما قاله الرمخشري: «نقصت حياته واعتلت مجازاً...»

واستعماله هنا في حق الله تعالى مجاز عن الترك، وقيل: مجاز عن الخشية لأنها أيضاً من ثمراته...»

Görüldüğü gibi o, لَا يَسْتَحْيِي kelimesini öncelikle nahiv ve sarf açısından ele aldıktan sonra onun anlamı ve daha sonra belağı özellikleri üzerinde durmuştur. Müellif eserinde

çoğunlukla bu yöntemi takip etmektedir. Ancak onun her zaman yukarıdaki sıralamayı takip ettiği söylenemez. O, Fatiha Sûresi'nin başında yaptığı gibi, bazen kelimelerin lügat anlamını vermekle ayeti izah etmeye başladığı gibi (el-Halebî, 2011: I, 36), sarf hakkındaki açıklamaları vermekle de ayeti açıklamaya başlayabilmektedir (el-Halebî, 2011: I, 59).

el-Halebî, eserinde bu beş ilim hakkındaki açıklamaları vermekle yetinmiş bunu aşmamaya özen göstermiştir. Mesela esbâb-ı nüzûla, i'râbın gerektirdiği durumlar haricinde değinmemiştir. Yine zaruret olmadıkça tefsir, fıkıh gibi ilimlere ait açıklamalarda bulunmamıştır (el-Halebî, 2011: I, 27; el-Hatîb, 2011, 31).

3.4. Etkisi

ed-Durru'l-masûn gerek kendi döneminde gerek sonraki dönemlerde âlimler arasında büyük bir ehemmiyete sahip olmuştur. Birçok âlim ed-Durru'l-masûn'dan bolca istifade etmişler ve eserlerinde onu kaynak olarak kullanmışlardır. Bazı âlimler ondan nakillerde bulunurken, kimisi onu ihtisar etmiş, kimisi onun bazı konularını tartışmış kimisi de ona reddiyeler yazmıştır.

Hicri dokuzuncu asırdan itibaren ed-Durru'l-masûn'un âlimler arasında tartışmalara neden olduğu ve bu tartışmalardan bazı eserlerin ortaya çıktığı görülmektedir. Bu eserlerden bazıları yazma halinde bulunurken bazı çalışmalar da basılmıştır. Biz burada Eser hakkında yazılmış olup yazma halinde bulunan çalışmalardan söz ettikten sonra ondan istifade eden âlimlere yer vermek istiyoruz.

Yazma eserlerden birincisi Bedrüddîn Muhammed b. Radiyyiddîn el-Gazzî (ö.984/1577) tarafından telif edilen ed-Durru's-semîn fi'l-münâkaşati beyne Ebî Hayyân ve's-Semîn adlı eserdir. Diyanet İslam Ansiklopedisi'nin ilgili maddesinde bu eserle ilgili şöyle bilgi verilmektedir:

“Bu eser, müellif ile Kınalızâde Ali Çelebi arasında cereyan eden ilmî tartışmanın savunmasıdır. Emeviyye Camii'nde İbnu'l-Gazzî'nin manzum tefsirinin hatim merasimi sırasında müellifle Kınalızâde arasında çıkan tartışmada, Kınalızâde müfessirlerden es-Semîn el-Halebî'nin Ebû Hayyân'ın tefsirine yaptığı itirazlardan söz edince Gazzî bunların çoğunun gerçek olmadığını söylemiş, bunun üzerine Kınalızâde bir araştırma yaparak İbn Hacer el-'Askalânî (ö. 852/1449)'nin el-Halebî hakkında, “hocası hayatta iken tefsir yazıp onunla tartışmalar yaptığı ve bunların çoğunun güzel ve haklı olduğu” şeklinde bir değerlendirmesini bulmuş ve Gazzî'ye bir mektup yazarak bu itirazların cevabını kendisine bildirmesini istemiştir. Gazzî de bunlardan on tanesini tesbit edip Ebû Hayyân'ın görüşlerini benimseyen ve el-Halebî'nin itirazlarını çürüten bu risaleyi yazarak göndermiştir.” (Çollak-Akpınar, 1996: XIII, 538).

Eserin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Mihrişah Sultan, nr. 39, vr. 63-69) (Çollak-Akpınar, 1996: XIII, 538), diğer bir nüshası ise Manisa İl Halk Kütüphanesi'ndedir (nr: 177, 3) (Uzunoğlu, 2006: 180).

İkinci yazma eser ise, Kınalızâde Ali Efendi (ö. 979/1572) tarafından kaleme alınan Risâle fi'l-muhâkeme beyne Ebî Hayyân ve tilmizih fi't-tefsîr isimli eserdir. Bu eser yukarıda zikrettiğimiz Gazzî'inin Ebû Hayyân'ı savunan eserine karşılık Semîn el-Halebî'nin Ebû Hayyân'a itirazlarını

savunan büyük bir eserdir. Şam âlimlerinin bu çalışmayı beğendikleri ve Gazzî'ninkinden üstün tuttukları nakledilir (Kâtib Çelebî, I, 81; Çollak-Akpınar, 1996: XIII, 538). Bu eserin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlı olduğu gibi (Mihrişah, nr. 39, 3) el-Muhâkemât el-aliyye fi ebhâsi'r-radaviyye fi i'râbi ba'di'l-âyi'l-Kur'âniyye adlı diğer bir nüshası da aynı kütüphanede (Esad Efendi, nr. 3556, 1) kayıtlıdır (Hatîf, 2009: XXXVI, 493).

ed-Durru'l-masûn ile ilgili bu iki yazma eserden sonra ondan istifade ederek eser yazan veya ondan nakillerde bulunan eserlerden söz etmek istiyoruz.

ed-Durru'l-masûn'un en büyük etkisini İbn Âdil olarak tanınan Ebu Hafis İbn Adil Siracüddin Ömer b. Ali b. Adil en-Nu'mani ed-Dımaşki'nin (ö. 880/1475 ?) el-Lubâb fi 'ulûmi'l-kitâb adlı tefsirinde görmek mümkündür. Bu tefsirde el-Halebî'den o kadar çok alıntı yapılmıştır ki, eser ed-Durru'l-masûn'un ikinci bir nüshası gibi görüldüğü kabul edilmektedir.

el-Hâfâcî olarak tanınan Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer (ö. 1069/1659), 'İnayetü'l-Kâdi ve kifayeti'r-Râdi adlı tefsirinde ed-Durru'l-masûn'dan alıntılar yapmaktadır (el-Hatîb, 2011: 34).

el-Cemel olarak bilinen Süleyman b. Ömer b. Mansûr el-'Uceylî el-Ezherî (ö. 1204/1789), Celâleyn tefsirine haşiye olarak yazdığı ve Haşiyetu'l-Cemel ala'l-Celâleyn olarak bilinen el-Futûhâtü'l-ilâhiyye adlı eserinde ed-Durru'l-masûn'a atıflar yapmakta, ondan nakiller yapmaktadır (el-Hatîb, 2011: 34).

Yine Ebu's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî el-Âlûsî (ö. 1270/1854), Rûhu'l-me'ânî fi tefsiri'l-Kur'âni'l-'azîm ve's-seb'î'l-mesânî adlı kapsamlı tefsirinde ed-Durru'l-masûn'dan nakiller yapmaktadır. el-'Ukberî (ö. 616/1219)'den sonra Âlûsî'nin ismen zikrederek en çok referansta bulunduğu âlim es-Semîn el-Halebî olmuştur (Abacı, 2015: 79).

Tefsir kitapları ile birlikte kıraat ile ilgili kaleme alınan eserlerde de ed-Durru'l-masûn'un etkisini görmek mümkündür. Örneğin, el-Bennâ ed-Dimyâtî (ö. 1117/1705), İthâfu fudelâi'l-beşer fi ma'rifeti'l-kıraati'l-erba'a-'aşar adlı eserinde el-Halebî'den birçok nakilde bulunmaktadır (el-Halebî, 1994: I, 13).

Müteahhir dönemde yazılan nahiv kitaplarında da ed-Durru'l-masûn'dan alıntılar yapılmıştır. Örneğin, es-Sabbân (ö. 1206/1791)'in Haşiyetu's-sabbân 'alâ şerhi'l-Eşmûnî ve el-Bağdadî (ö. 1093/1682)'nin Hizânetü'l-edeb adlı eserinde referansta bulunduğu âlimlerden biri es-Semîn el-Halebî'dir (el-Halebî, 1994: I, 15).

4. Sonuç

Hicri ikinci yüzyılın sonlarından itibaren Kur'an ayetlerini Arap dili kaidelerine göre tefsir eden eserler ortaya konulmuştur. Bu eserlerden bazıları, Kur'an'ın belli bir kısmının filolojik tefsiri şeklinde telif edilirken bazıları Kur'an'ın tümünü kapsayacak şekilde kaleme alınmıştır. Hicri VIII. asra gelinceye kadar bu konu âlimler tarafından her zaman ilgilenilmiş ve hemen her asırda konuyla ilgili eserler telif edilmiştir.

Semîn el-Halebî'nin i'râbu'l-Kur'an ile ilgili ed-Durru'l-masûn adlı eseri, bu alanda kendinden önce yazılan eserlerin

en hacimlisi olarak değerlendirmek mümkündür. Zirâ el-Halebî bu eserinde, ayetlerin i'râbını yapmanın yanında, i'râb mucibince mevzubahis olan sarf ve nahiv konularını detaylı olarak açıklamıştır. Ayrıca ayetlerin lügat ve belâgat açısından geniş bir şekilde açıklanması da eseri benzerlerinden farklı kılmıştır. el-Halebî, ed-Durru'l-masûn'u telif ederken çok geniş bir kaynak yelpazesinden istifade etmiştir. Eserinde özellikle el-Keşşâf, el-Bahru'l-muhit, el-Muharraru'l-vecîz ve el-İmlâ adlı eserler çok önemli bir yere sahiptir. ed-Durru'l-masûn'un hemen hemen her sayfasında bu eserlerden birinden bir iktibasa rastlamak mümkündür. Bunlar dışında nahiv, sarf, lügat, belâgat ve kırâât gibi ilimlerde birçok kaynaktan istifade edilmiştir.

ed-Durru'l-masûn, telif edildiği dönemden kısa bir süre sonra ilim dünyasında adından söz ettirmiştir. Kur'ân ayetlerini filolojik açıdan ele alan tefsir kitapları başta olmak üzere birçok müellif eserlerinde ondan nakillerde bulunarak istifade etmiştir. Eserden en çok istifade eden müelliflere örnek olarak İbn Âdil, el-Hâfâcî, el-Cemel ve el-Âlûsî verilebilir. Eser, günümüzde de ilim erbabının müracaat kaynağı olmayı sürdürmekte, birçok makalenin yanında, yüksek lisans ve doktora tezlerine de konu olmaktadır.

Kaynakça

- Abacı, H. (2015). *Kur'ân'ın Anlam Farklaşmasına İ'râbın Ekisi –Âlûsî Tefsiri Örneği-*. Doktora Tezi, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Altıkulaç, T. (2003). Mekkî b. Ebû Tâlib, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Altıkulaç, T. (1999). İbn Eşte, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Altıkulaç, T. (2009). Sefâkusî. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Atalay, O. (2002), İbn Hâleveyh ve İ'râbu Selâsine Sûre Mine'l-Kur'ân. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17, 47-60.
- Aydın, İ. (2011). Kur'ân'la İlgili İlk Filolojik Çalışmaların Tefsir İlmi Açısından Değerlendirilmesi. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 11(3), 37-63.
- Bakırcı, S. (2012). Ukberî. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Birişik, A. (1999). İbn Atrıyye el-Endelüsî. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Birişik, A. (2000). İ'râbu'l-Kur'ân. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Bulut, A. (2001). Kur'ân Filolojisiyle İlgili Üç İlim Dalı (Garîbü'l-Kur'ân, Meânî'l-Kur'ân, İ'râbu'l-Kur'ân) ve Bu Dallarda Eser Veren Müellifler (Hicrî İlk Üç Asır). *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12(12-13), 391-408.
- Çollak, F., & Akpınar C. (1996). Gazzî, Bedreddin. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- el-Ezherî, Halid b. Abdillâh (2000). *Şerhu't-Tasrîh 'ala't-Tavdîh*. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye.
- el-Halebî, Ahmed b. Yusuf b. Muhammed b. Mesud (1994). *ed-Durru'l-masûn fî 'ulûmi'l-Kitâbi'l-meknûn*. (thk. Ali Muhammed Mu'avvad vd.), Beyrut Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye.
- el-Halebî, Ahmed b. Yusuf b. Muhammed b. Mesud (2011). *ed-Durru'l-masûn fî 'ulûmi'l-Kitâbi'l-meknûn*. (thk. Ahmed Muhammed el-Harrat), Dımaşk: Dâru'l-kalem.
- el-Hamevî, Yâkut b. Abdillâh (1993). *Mu'cemu'l-udebâ*, (thk. İhsân Abbâs), Beyrut: Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî.
- el-Hatîb, M.F. (2011). *Beyne's-sinâ'ati'n-nahviyye ve'l-ma'nâ 'inde's-Semîn el-Halebî fî kitâbihi ed-Durru'l-masûn fî 'ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn*. Kahire: Dâru'l-basâir.
- el-Hemedânî, Müntecebüddîn b. Ebi'l-'İzz, (2006). *el-Ferîd fî i'râbi'l-Kur'âni'l-mecîd*. (thk. Muhammed Nizâmüddin el-Füteyyih), Medine: Dâru'z-zamân.
- el-Hürî, H. (1433). *Rudûdu's-Semîn el-Halebî 'alâ İbn 'Atiyye el-Endelüsî fî'd-Durri'l-masûn*. Yüksek Lisans Tezi. Ummu'l-Kurâ Üniversitesi.
- Enbârî, Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillah, (1980). *el-Beyân fî ğaribi i'râbi'l-Kur'ân*. (thk. Taha Abdülhamid Taha), Kahire: el-Heyetü'l-Misriyyeti'l-'amme li'l-kitâb.
- Enbârî, Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillah, (1985). *Nüzhetu'l-elibbâ fî tabakâti'l-udebâ*. (thk. İbrahim es-Samirâi), Zarkâ: Mektebetu'l-menâr.
- Endelüsî, Ebû Hayyân (1420). *el-Bahru'l-muhît fî't-tefsîr*. (thk. Sıdkı Muhammed Cemîl), Beyrut: Dâru'l-fikr.
- Ergin, M.C. (2002). *el-'Ukberî ve el-Lubâb fî 'ileli'l-binâi ve'l-i'râb'ı*. Doktora Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi.
- Eroğlu, M. (2006). Nehhâs. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Hatîf, A. (2009). Semîn el-Halebî. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- İbn 'Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib (1422). *el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*. (thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed), Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem b. Ali (1414). *Lisân'l-'Arab*. Beyrut: Dâru Sâdir.
- İbnu'l-Kıftî, Ali b. Yusuf b. İbrâhim (1424). *İnbâhu'r-Ruvât ala Enbâhi'n-Nuhât*. Beyrut: el-Mektebetu'l-'Unsüriyye.
- İbnu'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâk (1997). *el-Fihrist*. (thk. İbrahim Ramazan), Beyrut: Dâru'l-ma'rife.
- İşbilî, Muhammed b. Hayr (1998). *Fehresetu İbn Hayr el-İşbilî*. (thk. Muhammed Fuad Mansûr), Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye.
- İşler, E. (2013). Zeccâc. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Kafes, M. (1994). Ebû Hayyân el-Endelüsî. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Kâtîb Çelebi, Mustafâ b. Abdullâh (ty.). *Keşfu'z-zumun 'an esâmi'l-kutubi ve'l-fünun*. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî.

- Maşalı, M.E. (2009). Sarâkustî, İsmâil b. Halef. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Öztürk, M., & Mertoğlu, M.S. (2013). Zemahşerî. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay
- Rufeyde, İ.A. (1990). *en-Nahv ve kutubu't-tefsîr*. Bingazi: Dâru'l-kutubi'l-vataniyye.
- Safedî, Salâhuddîn Halil b. Aybek b. Abdullah (2000). *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. (thk. ahmed el-Arnâut-Türkî Mustafa), Beyrut: Dâru İhyâi't-turâs.
- Suyûtî, C. (1396). *Tabakâtu'l-müfessirîne'l-işrîn*. (thk. Ali Muhammed Ömer). Kahire: Mektebetu Vehbe.
- Suyûtî, C. (1974). *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Mısır: el-Hey'etu'l-Mısriyyeti'l-'âmme li'l-kitâb.
- Tenbektî, Ahmed Bâbâ (1989). *Neylu'l-ibtihâc bi tatrîzi'd-dibâc*. Trablus.
- Tural, H. (1999). İbn Hâleviyeh. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Ulyân, B.R. (2012). Menhecu's-Semîn el-Halebî fi tevcîhi'l-kıraati fi tefsîrihi ed-Durru'l-masûn fi 'ulûmi'l-Kitâbi'l-meknûn. *Mecelletu'l-Câmi'ati'l-İslâmiyyeti li'd-dirâsâti'l-İslâmiyye*, 20(2).
- Uzunoğlu, V. (2006). *el-Bahru'l-muhît'in Filolojik Açıdan İncelenmesi*. Doktora Tezi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Ülgen, E. (2015). *Kur'ân'ın Yorumlanmasında İ'râbın Rolü (İ'râbu'l-Kur'ân)*. Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları.
- Yusûf, Ğ.Y. (2009). Menhecu's-Semîn el-Halebî fi'-red 'alâ şeyhihi Ebi Hayyân min hilâli tefsîreyhimâ. *Mecelletü't-terbiyeti ve'l-ilm*, 16(1).
- Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer, (1407). *el-Keşşâf 'an Hakâiki Ğavâmidi't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*. nşr. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye.
- Ziriklî, Hayruddîn b. Mahmûd (2002). *el-A'lâm*. Dâru'l-'ilm li'l-melâyîn.
- Zübeydî, Ebû Bekr Muhammed (ty.). *Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-luġaviyyîn*. (thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhim), Kahire: Dâru'l-Maârif.